

هنر شیراز در آئینه نهج البلاغه

کاوه تیموری

اردیبهشت ۱۳۹۳

نگاهی به نسخه خطی و چاپی نهج البلاغه؛ ۵۷۲ صفحه قطع رحلی بزرگ، جلد

لاکی (گالینگور)

نشر فرهیزش؛ چاپ اول، ۱۳۹۱ شمارگان، ۲۰۰۰ نسخه

نهج البلاغه شیراز، تلاقی زیباییهای بصری

نسخه خطی نهج البلاغه به خط زیبای نسخ، اثر قلم گردانی مرحوم محمد حسین ارسنجانی می باشد که تاریخ ۱۳۱۸ ه. ق در انجامه آن، سال کتابت این اثر ارزشمند را بیان داشته است.

این نسخه خطی در قطع وزیری و اندازه صفحه ۲۷×۱۷ و با ۵۷۲ صفحه بر روی کاغذ مهره و آهار خورده دوره ی قاجاریه شکل گرفته است. کتابت اثر به صورت پشت و رو انجام شده که این صفت آن را به نسخه های خطی نفیس و کم نظیر تبدیل کرده است.

صفحه نخست یا لوح آغازین با تذهیب، تشعیر و مرصع کاری بسیار ظریف گویی خواننده را برای دیدن موزه ای از هنرهای کتاب آرایی آماده می کند. به طوری که صحافی و تجلید آن این موزه را تکمیل و یکی از شاهکارهای کتاب آرایی را شکل داده است.

کتابت اثر به خط نسخ متأثر از شیوه ی نسخ ایرانی و نماینده نامبردار آن میرزا احمد نیریزی است. کرسی بندی محکم و چینش زیبا و حساب شده از مزایای این کتابت است. همچنین بستن هوشمندانه پایان هر سطر بدور از هر گونه تکلف موجب خوشخوانی و روان خوانی کلام حضرت مولی (ع) شده است. آنچه که مسلم است کاتبان، این اثر را با عشق به نیای روحانی خوشنویسان حضرت مولی الموحّدین (ع) نگاشته اند. زیرا به پایان رساندن این اثر مفصل به مدت پنج سال، تنها در سایه توفیق و لطف الهی میسر بوده است.

این نسخه از نهج البلاغه دارای یک مزیت ویژه است که ارزش ادبی و محتوایی و حتی هنری آن را دو چندان می کند. به طوری که علاوه بر متن اصلی حاشیه های ادیبانه و ارزشمندی از ملا غلامحسین شیرازی در اطراف متن درج شده، که در قالب مؤرب نویسی و نستعلیق دفتری در جهات مختلف به حرکت در می آید و ضمن بیان مطالب مؤلف و حاشیه نگار آن، آرایش تازه ای از صفحه آرایی (نسخ و نستعلیق) را پیش روی علاقه مندان قرار می دهد. طلا اندازی و جدول کشی و تزیین نوشته های اطراف به برجسته کردن متن کمک شایانی کرده و باعث خوشنمایی صفحه شده است. کاتب حواشی این اثر به خط نستعلیق علی نقی شیرازی است. تعداد سطرهای هر صفحه ۱۴ سطر بوده و اندازه قلم خط نسخ حدود یک میلیمتر و طول هر سطر ۹/۵ سانتیمتر است. با این حال در حواشی صفحات، محیطی متناسب برای کتابت در نظر گرفته شده، و باعث شده فضایی آرام و آماده برای حاشیه نگاری فراهم و خوشنویس با استفاده از اصل قرنیه سازی و مؤرب نگاری مطالب را به خوبی در آن جای داده است.

در نسخ دفتری صفحات هر جا که خواننده در آستانه احساس خستگی چشم قرار گیرد. عبارت بسم الله الرحمن الرحیم و برخی از فرازها به رنگ طلا یا رنگینه های دیگر در آمده و تنوع را به صفحه باز می گرداند. ضمن آن که بر اساس قرار گرفتن صفحه در راست یا قسمت چپ کتاب، محل نگارش خودش تغییر می یابد که در مجموع به صفحه آرایی جامع کتاب کمک کرده است. تابلوی لاکی بسیار زیبا با نمایش گل ذنبق، زینت بخش جلد این اثر می باشد که در نوع خود از نفایس هنری است.

چاپ این اثر در دوره فعلی که امکانات نزدیک کردن اصل اثر به نمونه چاپی تا حد قابل توجهی فراهم شده است، توانسته جلوه های هنری آن را برای خوانندگان معنا کند. زیرا این اثر فاخر از هر جهت شایستگی چاپ و عمومی شدن را داراست. اثر ارزشمندی که می تواند نمونه ای از کتاب آرایه دوره ی قاجاریه را در هیأت کتاب شریف نهج البلاغه حضرت مولی علی (ع) به نمایش گذارد. بدون تردید علاقمندان با دیدن این اثر گرانقدر می توانند نقطه تلاقی زیبایی های بصری را در آئینه هنرهای اسلامی نگریسته و نمونه ای از اهتمام و سختکوشی هنرمندان مسلمان را در آفرینه های هنری آنها تحسین کنند.

نهج البلاغه در آئینه هنر شیراز

در یک نگاه

تعداد صفحات نسخ	۵۷۲ صفحه با کتابت عالی و قلم یک میلیمتری، به توسط محمد حسین ارسنجانی سال ۱۳۱۸ هـ. ق
تعداد قطعات نستعلیق حاشیه نگاری	۷۰۰ قطعه با قلم ۵/۰ میلیمتری (کاغذ دورو، آهر مهره به خط عالی علی نقی شیرازی)
تذهیب، تجلید، ترصیع، تشعیر جلد لاک و پشت جلد	محمود مذهب باشی شیرازی (هنر نمایی ویژه)
متن حواشی	ملا غلامحسین شیرازی (ارائه متون ادبی)
پشتیبانی مالی	قوام الملک شیرازی (حاکم شیراز)
دوره زمانی تهیه اثر	۵ سال
اهتمام در تهیه نسخه چاپی (حامی نسخ خطی)	حجت الاسلام حق شناس تنگستانی

نگاهی به پیشینه خط نسخ

خط نسخ از خطوط شش گانه (اقلام سته) اسلامی است و در کنار خط ثلث از خطوط رایج در جهان اسلام به شمار می رود. خطوط شش گانه اسلامی عبارتند از: محقق، ریحان، ثلث، نسخ، توقیع و رقاع. هر یک از این خطوط بنابه ویژگی های خود کاربردی خاص دارند. از عمده کاربردهای نسخ، توقیع و رقاع کتابت ادعیه و متون مذهبی است. به گمان برخی نسخ مشتق از کوفی است؛ اما بر پایه پژوهش های جدیدتر دو خط مدور نسخی و زاویه دار کوفی از ابتدا در کنار هم وجود و کاربرد داشته اند. خط نسخ ابتدایی که به نسخ حجازی معروف بود. در نامه ها و مکاتبات معمولی به کار می رفت و هم پایه خط کوفی بود. با افزایش جنبه هنری و تزئینی خط کوفی، خط نسخ برای ایجاد ارتباط، رواج بیشتری یافت. پس از وضع قوانین خوشنویسی به دست ابن مقله در قرن چهارم، نسخ از شکل ابتدایی درآمد و با ساختاری تازه ای، رواج یافت. برخی ابن مقله را واضع خط نسخ دانسته اند و گفته اند که او نسخ را از ثلث استخراج کرد. اما بنابر پیشینه نسخ، باید گفت ابن مقله این خط را به قاعده و اصول درآورد. می توان خط نسخ را پس از طی دوره ابتدایی اش برگرفته از محقق و سپس تأثیر گرفته از ثلث دانست است. به عقیده برخی، خط نسخ پس از اصلاحات ابن مقله، به تدریج ناسخ دیگر خطوط، به ویژه کوفی، شد و به این سبب آن را نسخ نامیدند. به نظری دیگر، این نام گذاری برآمده از کاربرد نسخ در حوزه کتابت و استنساخ است.

پس از این مقله، ابن بواب در قرن پنجم تحول دیگری در انواع خطوط و از جمله نسخ ایجاد کرد و ویژگی هایی از ثلث را در نسخ که تا آن زمان متأثر از محقق بود، وارد کرد. در قرن ششم نیز شکلی از نسخ برپایه شیوه ابن بواب به نام نسخ اتابکی مشهور شد و با گسترش نسخ، بیش از پیش از رواج کوفی کاسته شد.

شیوه ابن بواب تا دو قرن پیروی می شد تا این که دیگر تحول مهم نسخ را یاقوت مستعصمی در قرن هفتم ایجاد کرد. او با مدون تر ساختن خطوط شش گانه، سبب شد این خطوط در میان اقلام دیگر که اصول و

شکل ثابت و مستقل نداشتند، تثبیت شوند. شیوه یاقوت در خط نسخ و دیگر خطوط شش گانه در سرزمین های اسلامی به ویژه ترکیه گسترش و اقبال یافت، چنان که تا امروز نیز همین شیوه با تغییراتی تداوم داشته است. نسخ یاقوتی آمیخته با ویژگی هایی از ریحان است و قط قلم در آن مایل به تندی است. خط نسخ را در قرن هشتم تا دهم خوشنویسانی چون احمد سهروردی، عبدالله صیرفی، یحیی صوفی، عبدالله طباطبائی، عبدالحق سبزواری، علاء الدین تبریزی با خلاقیت و سلیقه فردی خود تداوم و پیشرفت بخشیدند. شیخ حمدالله آماسی و احمد قره حصار، دو خوشنویس بزرگ ترک در قرن نهم و دهم با شاگردی در مکتب و شیوه استادان ایرانی، نسخ و ثلث را در ترکیه اشاعه دادند.

اما سیر تحول نسخ در ایران از قرن دوازدهم به گونه ای دیگر ادامه یافت. مهم ترین خوشنویسی که شکل دهی و ترویج شیوه جدید را سبب شد، احمد نیریزی، شاگرد محمد ابراهیم قمی بود. این شیوه که نسخ ایرانی نام دارد، آمیخته با چاشنی نستعلیق است و زاویه خط قلم در آن میانه و نزدیک با قلم نستعلیق اختیار می شود. خط نسخ را در ایران از زمان نیریزی تا کنون به این شیوه می نویسند. از استادان مشهور نسخ ایرانی در قرون سیزدهم و چهاردهم می توان این افراد را نام برد:

محمد هاشم لؤلؤ اصفهانی، ابوالقاسم شیرازی، محمد شفیع تبریزی، محمد شفیع وصال شیرازی و پسرانش، علی عسگر ارسنجانی، محمد شفیع ارسنجانی، زین العابدین قزوینی، زین العابدین اصفهانی، میرزا علی رضا پرتو و زین العابدین محلاتی. از میان معاصران می توان به نساخان بزرگ مرحوم استاد احمد نجفی زنجانی، استاد حبیب اله فضائلی، استاد عبدالصمد صمدی و استاد محمد موحد اشاره کرد.

پس از ورود چاپ به ایران دو خط نسخ و نستعلیق بیشترین کاربرد را برای چاپ سنگی یافتند. اما در چاپ سربی، نسخ، تنها خطی بود که به سبب قابلیت هایی چون اجرای اتصال خشتی حروف، با فرآیند این چاپ سازگاری یافت. با فراگیر شدن چاپ سربی و حروفی، تمام کتاب ها و روزنامه ها و نشریات با خطی برگرفته از نسخ چاپ شدند. و همچنان نسخ بیشترین کاربرد عمومی را در این حوزه داراست. با وجود این، ویژگی های هنری و زیبایی های نسخ در چاپ سربی و حروفی نشان داده نمی شد؛ از سویی نسخ، میان خوشنویسان

ایرانی نیز تا چند دهه مهجور ماند. این اتفاق سبب شد پیوند خوشنویسان با سنت و میراث بزرگان این خط گسسته شود و کمتر نسخ نویس شاخصی مجال ظهور یابد. خوشبختانه از یکی دو دهه گذشته تا کنون استقبال از این خط رو به افزایش است و با گسترش ارتباطات و دسترس داشتن به آثار استادان پیشین، خوشنویسان توان مندی در خط نسخ پرورش یافته اند^(۱). با این نگاه اجمالی به سراغ کاتب خط نسخ در نهج البلاغه می پردازیم.

محمد حسین ارسنجانی نسخ نویس نهج البلاغه

خط نسخ بسیار ممتاز و ارزنده ای در کتابت نهج البلاغه به کار گرفته شده است. تاریخ پایان تحریر کتاب به توسط محمد حسین ارسنجانی ۱۳۱۸ هجری قمری است.

مرحوم زنده یاد مهدی بیانی در مورد محمد حسین ارسنجانی چنین آورده است: «از خطوط او دیده ام: قرآن رحلی کوچک جلد روغنی ممتاز_ شش صفحه اول مذهب و مرصع ممتاز، نسخ کتابت خوش با رقم ...» حسین بن علی عسگر ارسنجانی...» سال ۱۲۸۵ در کتابخانه ملک^(۲)

ذکر این تاریخ نشان می دهد که مرحوم محمد حسین ارسنجانی سی و سه سال قبل از کتابت نهج البلاغه با نگارش قرآن به خط نسخ خوش، خود را به جامعه هنری به خوبی شناسانده بود.

و نتیجه دیگر این که نگارش این نهج البلاغه در دوران بلوغ و توانمندی ویژه وی صورت انجام یافته است.

محمد حسین ارسنجانی دارای برادری به نام محمد شفیع ارسنجانی بوده که او نیز نسخ نویسی معروف و دارای توانایی استادی در هفت قلم بوده است. مرحوم بیانی از قرآنی با خط نسخ و حواشی نستعلیق کتابت عالی وی با تاریخ ۱۲۹۱ هجری قمری در کتابخانه مجلس شورای اسلامی فعلی یاد کرده است.

این دو برادر هنرمند، فرزند علی عسگر ارسنجانی خوشنویس نامدار در حیطه خط نسخ و نستعلیق بوده اند. وی از قرآن نویسان شهیر روزگار خود بوده و کتابت قرآنی از وی در سال ۱۲۵۲ هـ ق به توسط دکتر بیانی گزارش شده است.

نتیجه آنکه محمد حسین ارسنجانی با چنین پشتوانه ای از هنر نسخ نویسی کار نگارش نهج البلاغه را به اتمام رسانده است. در کتابت نهج البلاغه هنرمندان شیرازی، تسلط و تبحر محمد حسین ارسنجانی مشهود است.

کرسی بندی قوی، مؤلفه های استوار، نرمی و دور نامحسوس، صافی حروف و کلمات از مؤلفه های مکتب نسخ ایرانی است که محمد حسین در این اثر به خوبی آنها را آینه داری کرده است.

به لحاظ سیمای حروف و کلمات، شگردهای اختصاصی نیز قابل ردیابی است. اتصال حرف «دال» به «ه»، سوار کردن کلمات و حروف روی دوایر ما قبل، فاصله گذاریهای سنجیده با حفظ اصل سواد و بیاض، نگارش بی تکلف و خوشخوان متن، استفاده از قوت و ضعف قلم و توزیع استاندارد اثر زبانه قلم از مزایایی است که می توان برای کتابت ارسنجانی بر شمرد. علاوه بر این نقطه گذاری های سنجیده و اعراب گذاری حساب شده از آغاز تا انتهای سطر از نکاتی است که با جاگذاری مناسب، هر سطر را مزین کرده و بدون تداخل با سطر بالا یا پایین به پیوستگی بهتر صفحه کتابت کمک شایان کرده است.

با این که ایجاد زیبایی در خط نسخ به خاطر سادگی و هندسه آن کاری دشوار است. ملاحظه می شود که محمد حسین ارسنجانی در سایه مکتب نسخ ایرانی به خوبی قلم را به حرکت در آورده و نهایت دلنشینی را به نگرنده تقدیم می دارد. در مواردی بیننده اهل فن از فرط همذات پنداری با صاحب اثر دوست دارد دست به قلم شده و از روی خطوط نسخ نهج البلاغه نظیره نویسی یا مشق کند.

نکته ای دیگر که می توان از مزایای کتابت نسخ نهج البلاغه بر شمرد قوی بودن کار از آغاز تا انجام است.

در صفحات ۲۷ تا ۳۰ یکی از نسخ نویسان هنرمند معاصر بر این تلاش بوده که ۴ صفحه افتاده از نسخه اصل را باز نویسی کند که اهل فن می توانند تفاوت عیار این چهار صفحه را با خطوط محمد حسین ارسنجانی در یابند به گونه ای که:

به میزان نظر حُسن ترا با ماه سنجیدم

میان این و آن فرق از زمین تا آسمان دیدم

خوش اندامی حروف و سلامت کلمات اجرا شده در این اثر نشان می دهد که مرحوم محمد حسین ارسنجانی به جوهره خوشنویسانه و آناتومی خط نسخ پی برده بود. به گونه ای که قوّت قلم و خوبی دست ایشان در تکرار چندین باره حروف و کلمات، برای وی به صفتی غالب تبدیل شده بود. نگارش ممتاز و با تمرکز که با درک معنای متن همراه بوده، ظرافت و زیباییهای پنهان خط نسخ را به توسط کاتب بخوبی آشکار ساخته است. خط نسخ نهج البلاغه نمونه ای تمام عیار و دارای اعتدال زیبا شناختی است.

در مواردی برخی از کلمات دیده می شوند که پس از اجرا آنچنان دارای خیرگی و جاذبه بصری اند که اگر بار ادبی و اعراب را از آنها حذف کنیم به خودی خود نقش و نماد گرافیکی، و یا لوگو یا آرم دل پسند و چشم نوازی را بوجود می آورند. در حقیقت همین صفت خوش نگارانه خط نسخ است که در سالهای آغازین دهه چهل به عنوان دستمایه اولیه نقاشیخط معاصر ایران مورد استفاده واقع شده است^(۳).

برای ارائه نمونه می توان به کلماتی مانند «فیهذه» ص ۵۷، «یستطیع» ص ۵۱، «الآخره» ص ۵۲، «استشعرو» ص ۷۵ «الحجه» ص ۷۷ اشاره کرد. جست و جوی بیشتر این موارد را به علاقمندان واگذار می کنیم.

تمرکز دقیق در این کتابت می تواند ارزشهای زیباشناسانه و دریافت های تازه از نظام هندسی خط نسخ را برای علاقمندان فراهم کند.

نگارش خط نسخ با این میزان از عیار و کیفیت آن هم در کاغذ دورو (چه برای نسخ نویس و چه برای نستعلیق نویس) امری دیریاب و دشوار است و تنها با دلبستگی تام و امید به عنایت حق تعالی عملی بوده است.

علی نقی شیرازی (حاشیه نگار نستعلیق نهج البلاغه)

علی نقی شیرازی فرزند میرزا یوسف مذهب باشی شیرازی است. وی در خوشنویسی و به ویژه کتابت دارای شیوه اختصاصی است و بیشترین تاثیر را از نظر ظرافت و سیمای حروف از مکتب میرعماد و از نظر پیوسته نگاری و کرسی بندی از مکتب کلهر اخذ کرده است.

زنده یاد مهدی بیانی از شیوه شیرین او در کتابت یاد کرده به آثار ذیل از وی اشاره دارد.

- ۱- کلیات سعدی (۱۳۱۸-۱۳۱۷ هـ. ق)
- ۲- شش دفتر مولانا (۱۳۱۸-۱۳۱۷ هـ. ق)
- ۳- یک جلد کلیات سعدی با کتابت عالی
- ۴- مرقع مناجات حضرت علی بن ابی طالب (ع)
- ۵- مجموعه ای از قطعات سعدی به قلم کتابت جلی عالی (۱۳۲۷ هـ. ق)

به روایت دکتر بیانی از علی نقی شیرازی تا ۱۳۳۵ هـ. ق قطعاتی دیده شده است.^(۴)

به طور حتم زنده یاد بیانی به حاشیه نگاریهای نهج البلاغه ارسنجانی دسترسی نداشته زیرا در صورت رویت آن، به نیکی از کاتب نستعلیق آن یاد می کرد. اما در این اثر یعنی نهج البلاغه هنرمندان شیرازی، حاشیه نگاری های نستعلیق به دور متن اصلی مزیت ویژه کتاب است.

همخوان کردن خط زیبای نستعلیق در کنار خط کاملاً هندسی و پر سطح نسخ از ابتکارات طراحان و کتاب آرایان این اثر بوده است.

به نظر می رسد علی نقی شیرازی در نگارش و کتابت متن های حاشیه کاملاً با تذهیب کار اثر (محمود مذهب باشی) هماهنگ بوده، وی برای جانمایی متن ها با انجام طراحی لازم تمام ظرافت ها، دقایق و اندازه های ممکن را مورد پیش بینی قرار داده و با اجرای اولیه و ثانویه آنها را در حواشی متن اصلی کتابت نهایی کرده است.

این همه فرمهای بدیع و چشم نواز که در همنشینی با تذهیب خطوط شکل گرفته اند نشان می دهد که تذهیب کار و خطاط چقدر با یکدیگر هماهنگ عمل کرده و نتیجه کیفی و نهایی کار را مدّ نظر داشته اند.

قرنیه سازی، مورّب نویسی، سطر نویسی، رنگینه نویسی از ابتکارات علی نقی شیرازی است که در نگارش به کار گرفته شده است. حُسن همجواری قطعات نگاشته شده یادآور چینش هنرمندانه و جانمایی قطعه در قطعه است. به گونه ای که زیبایی کار در تکمیل کردن قطعات به توسط یکدیگر به خوبی انجام شده است.

در کتابت های نستعلیق این اثر مشاهده می شود کاتب برای جانمایی بهتر کمی از دور در کشیده ها کاسته و به میزان حرکت مستقیم زبانه قلم در آنها افزوده است. این امر به روان خوانی متن کمک کرده است. فرم متنوع و زیبای حواشی به عنوان تزیین صفحه اصلی عمل کرده اند.

تغییر جهت های منطقی در راست و چپ نویسی عبارت ها یا وارونه کردن آنها مؤید آن است که ایجاد بیشترین هماهنگی مدّ نظر کاتب و تذهیب کار بوده و کلیت کار به گونه ای است که وقتی دو صفحه از نهج البلاغه شیرازی به شکل گشوده در کنار هم قرار می گیرند دو صفحه دلنشین و هنرمندانه را پیش روی بیننده قرار می دهند.

کاتب در ایجاد کشیده ها، بستن سطرها با کلمه پایانی، فاصله گذاری و پیوند بین بخش های کتابت، بسیار هنرمندانه و با اعتماد به نفس بالا کتابت را اجرا کرده است.

به طور حتم مطالعه روان و خالی از توقف متن نشان می دهد که برای کاتب خوشخوانی و روان خوانی مطلب اولویت داشته، لذا از ایجاد تکلف و پیچیدگی پرهیز کرده و متنی سلیس و خوش نما را با ظرافت و زیبایی به خواننده ارزانی داشته است.

نگارش متنوع و گردش متن به شکل افقی، عمودی و مورب در جهات راست و چپ نشان می دهد که نگارش با قلم خفی (۵/۰ میلیمتر) برای کاتب به عنوان مزیت و توانمندی ویژه وجود داشته و یکدستی متن در پیشانی یا پایین صفحه حاکی از آن است. که نگارش برای وی در تمام نقاط صفحه که دسترسی قلم به راحتی میسر نبوده در نهایت قوت انجام شده است. خواننده اهل تأمل آرامش و تأنی کاتب اثر را بخوبی در هنگام کتابت درک می کند.

در صفحاتی که حاشیه نگاری ها پر حجم است و تقریباً تمام فضا را پر کرده، کاتب برای جلوگیری از خشکی سطرها کرسی قوسی لطیفی را شکل داده که موجب آسایش و آرامش چشم در گردش و دوران غیر ملموس سطر می شود.

کاتب به علت آشنایی با محتوای متن عربی و دل‌سپاری معنوی به آن در توزیع جملات و تقطیع آن ها تلاش وافر از خود نشان داده به گونه ای که هر سطر را در جای مناسب به اتمام رسانده و سطر بعد را با کلمه مناسب آغاز کرده است.

به همین سان کل صفحات ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲ که به کتابت تمام عیار از قلم خفی علینقی شیرازی اختصاص یافته، همخوانی ارزنده ای بین متن عربی و خط نستعلیق به دست داده است. خطی که شاخصه آن اصل مهم تضاد است که بین ظرافت ها و قوت های حروف و کلمات به عنوان صفت زیباشناختی خود نمایی می کند.

درک ارزش های زیبا شناسانه در نستعلیق نگاری حواشی نهج البلاغه زمانی برای بیننده امکان پذیر می شود که او نیز تجربه ای در کتابت داشته باشد. داشتن این بینش لازمه فهم دشواری و پر مرارت بودن چنین کتابت های بدیع و نوآورانه است. به نظر می رسد برای این نوع از حاشیه نگاری، میرزاعلی نقی شیرازی طراحی منحصر بفرد و نظام هندسی اختصاصی از قالب کتابت خفی انجام داده است.

طراحی انجام شده، مملو از انعطاف و ظرافت بوده و مبتنی بر اقتضائات سطر و متن، با آن سازگاری ایجاد می کند و تازه این همه تنوع حاصل یک اندازه از قلم است. در پایه ریزی چنین شیوه ای از کتابت، بی تردید تجربیات گسترده او مدد رسان بوده زیرا نظام هندسی که مبتنی بر آن این کتابت انجام شده به استحکام قابل توجه خود رسیده و راحت و روان بر صفحه جاری شده است. در این اثر مرکب برداری بخوبی رعایت شده و نشانی از طغیان مرکب در لابلاهای سطر ها قابل پیگیری نیست.

از آنجا که در نگارش حاشیه های نستعلیق، الحق و الانصاف همه عناصر و جزئیات در جای خود قرار گرفته نمی توان این سطح از نگارش را امری فی البداهه یا بدون طراحی اولیه دانست. زیرا بحث تزیین و تذهیب این قطعات نشان می دهد که برای فضا سازی لازم کاتب نهایت هماهنگی را با تذهیب کار به عمل آورده، لذا بکارگیری شیوه بداهه نگاری برای حاشیه های نستعلیق منتفی است و این امر را باید حاصل طراحی دقیق و انضباط بالا در نگارش به حساب آورد. شاید تکنیک بداهه نویسی فقط در صفحات کم حاشیه اعمال شده باشد. همخوانی زیبا و متین خط نستعلیق علی نقی شیرازی با خط نسخ محمد حسین ارسنجانی یادآور این رباعی نغز حسن خان شاملوست. آنجا که می گوید:

کاتب خط نازک تو مشکین رقم است

بر روی زمین به حُسن خط تو کم است

تا بر خط هستیش کشیدی خط نسخ

ریحان وجود در غبار عدم است

تذهیب اثر، (محمود مذهب باشی)

صفحه آغازین و افتتاح متن نهج البلاغه ارسنجانی با کتابت هشت سطری آغاز می شود و مطلع و پیشانی صفحه را سرلوحه مرصع و حواشی آن را تذهیب و تشعیر پرکار و هنرمندانه ای در بر می گیرد.

با توجه این که اندازه چاپ کتاب منطبق بر اندازه واقعی است لذا بیننده به کار پر حجم و ریزه کارانه مذهب اثر پی می برد. صفحه روبروی اوّل نیز در چهارده سطر تنظیم شده و تذهیب و تشعیر پر کاری آن را در بر گرفته است. از صفحات سوم به بعد گرداگرد حاشیه نگاری های نستعلیق فرمهای شکیل و چشم نوازی، با رنگ های طلایی ایجاد شده و با تکنیک دندان موشی کتابت های نستعلیق را در بر می گیرند. علاوه بر بکارگیری شیوه دندان موشی، کادر بیرونی نیز از طراحی هنرمندانه ای برخوردار است. به گونه ای که کلیت کار را زیبا و در محیطی آرام از چیدمان منطقی نشان می دهد. یادآور می شود تابلوی زیبای گل زنبق که در صفحه نخستین اثر طراحی شده اثر استاد محمود مذهب می باشد که به شیوه حل کاری یکی از آثار بدیع و ارزنده را رقم زده است. به همین سان تابلوی گل و مرغ پشت جلد کتاب که از نفایس هنر تذهیب بشمار می آید اثر این استاد بزرگوار است. به نظر می رسد باید در تحلیل و توصیف آثار تذهیب و تشعیر و سایر تزئینات این کتاب شرح مجزا و مفصلی نگاشت که این نکته نیازمند تأمل حوزه تخصصی تذهیب و نگارگری است.

نهج البلاغه شیرازی در نگاه صاحب نظران

استاد امیرخانی پس از رویت کتاب نفیس نهج البلاغه ارسنجانی ضمن اظهار شگفتی از اوج هنر ایرانی به کار رفته در این کتاب ارجمند و ذیقیمت، آن را یکی از بهترین آثار فاخر دوره قاجار معرفی کردند و چاپ آن را یک فرصت بسیار ایده آل برای هنرآموزان خوشنویسی و نگارگری دانستند تا با ملاحظه کارشناسانه این اثر خود را به تعالی برسانند.

استاد امیرخانی در مورد کتابت نهج البلاغه و نوشته های ادیبانه در حاشیه متن کلام حضرت مولا(ع) به نکات مهمی در مقدمه کتاب چنین اشاره کرده اند:

«و اما مجموعه این مقالات حکیمانه بی نظیر در یک کتاب نفیس آراسته به هنرهای دلپذیر گردآمده و، جمع بین صورت و معنی است که به خواننده صاحب ذوق و توفیق مند کمک می کند تا جواهر کلام کمال آفرین مولی(ع) را در آینه جمال این هنرهای لطیف، با رغبت بیشتری پذیرا باشد.

استادان هنرمندی در پدید آوردن این اثر نفیس مشارکت داشته اند، ابتدا از خوشنویس متن به قلم نسخ محمد حسین ارسنجانی فرزند استاد عالی مقام، علی عسکر ارسنجانی یاد کنیم که در اندازه وزیری و ۵۷۲ صفحه در تاریخ ۱۳۱۸ قمری به زیور تحریر آراسته است؛ عیار و نواخت خط این استاد هنرمند به شیوه نسخ ایرانی در مقام آثار طراز اول نسخ قرار داد.

حواشی صفحات این کتاب شریف بقلم نستعلیق دو دانگ خفی، و به دست هنرمند دیگری از مکتب هنری فارس (شیراز) میرزا علی نقی شیرازی صورت انجام یافته که علاوه بر دقت و ظرافت و استحکام با ذوق و استادی مَرصع کاری شده و با چنان تنوعی در ترکیب، حُرُوف و کلمات را ابریشم وار و نرم رقصان بر صفحه نشانده که چشم از دیدنش سیر نمی شود. تذهیب کتاب باز هم نمونه ارزنده ای است از مکتب هنر شیراز به دست محمود مذهب باشی و توشیح کتاب با پنجه هنرمندانه از ملا غلامحسین شیرازی ترقیم و ترتیب یافته که نفیس، و ستودنی است.

جلد مجلل کتاب به شیوه گل و مرغ در کمال آراستگی است، که آن همه نفایس را چون گنجینه ای در میان گرفته و در مرور زمان محفوظ نگهداشته و نمونه ای است که مقام عالی ایران را در هنر کتاب آرائی نمایندگی می کند.

پشتیان مالی و مدیر تهیه این کتاب، قوام الملک شیرازی بوده است.

لازم به یادآوری است که بخش مهمی از ایجاد امکان حفظ و تداوم فرهنگ و هنر در سر زمین ما مدیون خاندانیهایی است که حمایت از هنر و هنرمند را و جهت همّت خود قرار داده و بقدر امکان، شاخه ها و شیوه های هنر را مورد توجّه و حمایت و قرار داده اند. که نمونه آن خانواده ارسنجانی خاندان وصال شیرازی است.^(۵) «

همچنین استاد امیر احمد فلسفی که خود تجربه گرانقدری در نگارش سختکوشانه ترجمه قرآن و دیوان های شعر دار است در مورد این اثر به نکات فنی ذیل اشاره کرده است:

- خوشنویس بزرگ، میرزا علی نقی شیرازی در ارائه تک تک کلمات و سطرها ضمن اینکه هنر ترکیب در فضا سازی را اعمال کرده در ساده نویسی، روان نویسی و قرائت ساده ی مطلب استادی خودش را نشان داده است.
- یکدستی و یکنواختی اثر قابل تحسین است و نشان می دهد که نسخ نویس اثر (محمد حسین ارسنجانی) با تمام وجود به هنرنمایی در این کتاب پرداخته است.
- در این کتاب نه تنها به تعداد تقریبی ۷۰۰ تابلوی خوشنویسی نستعلیق وجود دارد بلکه هر صفحه را به چندین قسمت می توان تقسیم کرد. به طوری که هر حاشیه که شامل سه حاشیه ی دور متن، شامل حاشیه بالا، حاشیه پائین و حاشیه بیرونی است و هر کدام به تنهایی تابلوی زیبایی از خوشنویسی را شکل داده و با تنوع لازم در هر صفحه قطعاتی از کتابت به فرمهای مختلف نگاشته شده که الگوی بسیار مناسبی است.
- کتاب چه از نظر خوشنویسی و چه از نظر تزئینات و جلد سازی یکی از نفیس ترین آثار در دوره ی خود بوده و شاید آخرین کتاب نفیس و یا آخرین کتابهای نفیسی است که از دوره ی گذشته به دست ما رسیده است.

- در مورد ترکیب بندی خط نستعلیق در حاشیه ، کمتر کتابی به این نفاست، قدرت قلم ظرافت و یکدستی دیده شده است. در این اثر مورب نویسی، قصار نویسی، تکه نویسی با خط نستعلیق در حواشی جای جای کتاب دیده می شود که قابل تحسین است.

نسخه چاپی نهج البلاغه

نهج البلاغه هنرمندان شیراز از نفیس ترین و هنری ترین نسخه های نهج البلاغه است. این کتاب از قدمت تاریخی برخوردار است و در چاپ، سعی ناشر بر آن بوده که نکات و تمهیدات ذیل رعایت شود:

- ۱- اندازه کتاب عینا در چاپ رعایت شده است.
- ۲- رنگ های استفاده شده در حد ممکن نزدیک به اصل می باشد.
- ۳- انعکاس خط به دلیل ریز بودن، به صورت عینی و در سلامت کامل رعایت شده به گونه ای که ملموس و احساس قلم به خوبی حسّ شدنی است.
- ۴- تفکیک رنگ ها به خوبی انجام شده و بهترین حالت چاپ در آن قابل رؤیت است.
- ۵- اسکن صفحات کتاب با حوصله و دقت خاص انجام شده و سعی بر این بوده که به اصل نسخه هیچگونه آسیبی وارد نشود. با بهره گیری از اسکن مخصوص کتاب های نفیس نیازی به گشایش ۱۸۰ درجه نبوده و فقط با گشایش ۹۰ درجه این کار میسر شده و فشاری به شیرازه کتاب وارد نشده است.
- ۶- تفکیک رنگ های زمینه شامل شنگرف، لاجورد، مشکی و طلا به درستی مورد توجه قرار گرفته و تفاوت ها با نسخه اصل به کمترین حالت ممکن رسیده است.
- ۷- با نمونه گیری های انجام شده، رنگ ها به خوبی و با حلاوت و شادابی نزدیک به اصل اثر به چاپ رسیده است.

۸- از نظر اندازه، کتاب کاملاً یک به یک و به اندازه نسخه خطی چاپ شده تا بیننده تفاوتی از نظر اجرا با اصل اثر احساس نکند.

۹- اجرای ساخت جلد با نفاست تمام انجام پذیرفته و صحافی با دوختن چند سوزنه و تدارک شیرازه مناسب صورت گرفته است. همچنین قاب و جعبه ای در خور، برای کتاب تهیه شده که نفیس و شبیه به اصل نسخه است.

این موارد از مزایای نسخه چاپی است که بسیاری از ویژگیهای ممتاز نسخه خطی را در خود جمع کرده است.

ختم کلام

در پایان این نوشتار به روح خوشنویسان و هنرمندان بزرگ مرحوم محمد حسین ارسنجانی، علی نقی شیرازی، ادیب بزرگ ملا غلام حسین شیرازی و محمود خان مذهب باشی و بانی و حامی اثر که حول کلام حکمت آموز حضرت علی (ع) جشنواره ای مکتوب از هماهنگی خطوط نسخ، نستعلیق و هنرهای تزئینی و ادبی را فراهم آوردند ادای احترام می کنیم، اینان به طور حتم در روز جزا شفيعی بزرگوار چون حضرت مولا (ع) را به عنوان پشتوانه خود خواهند داشت زیرا سرچشمه شفاعت آنها آبرو و اعتباری است که از نگارش و تزئین این اثر عظیم فراهم آمده است:

تا امیر المومنین باید شفيعم در جزا

بنده ای شایسته و با آبرو آورده ام

صفحات کتاب (چه نسخ و چه حاشیه نگاری های نستعلیق) پر از طراوت تکرار است. با این همه زیبایی خط و نقش، اسرار نهانی و لطافت و حکمت های نهج البلاغه به خوبی آشکار شده است. گویی این کلمات پر فروغ و موزیکال آسمانی خوراک روح انسان را در سپهر معنوی تجربه های او فراهم آورند:

ناصح مشفق که خوان باشی بود

برسر خوانش ز هر آشی بود^(۶)

متن اصلی کلام مولا و فرازهای نهج البلاغه در قسمت اصلی صفحات کتاب کتابت شده و دور تا دور آن آن نیز متن های کوچک ادبی آمده است، اما به واقع کدام کلام و چه متن ادبی این شأن را پیدا می کند که به گرد کلام مولی به حرکت در آید. آنهم کلام امیر(ع) و کلام کسی که خود امیر کلام است. به روایت دکتر حسین الهی قمشه ای در گرداگرد یکی از نسخه های قدیمی خمسه نظامی، خمسه امیر خسرو دهلوی کتابت شده که کاتب در انتهای آن این شعر را در فراغنامه اثر چنین آورده بود:

هر کس که دو نسخه را تمامی گردد

در ملک سخن، بزرگ و نامی گردد

در حاشیه جای شعر خسرو زان است

تا گرد سر شعر نظامی گردد

این مقام که متن ادبی در گرد کلام مولا علی (ع) به نگارش در آید منزلت بزرگی است.

پی نوشت ها

- ۱- مرکز آموزش شهرداری (۱۳۹۲) جزوه آموزشی خط نسخ با اقتباس و تلخیص
- ۲- دکتر مهدی بیانی، ص ۱۰۶۰؛ جلد چهارم احوال و آثار خوشنویسان، نشر علمی ۱۳۶۲
- ۳- استفاده استاد صادق تبریزی از اِلمان ها و عناصر خط نسخ در ساخت اولین تابلوی سرامیک نقاشیخط

۴- دکتر مهدی بیانی؛ صفحات ۴۹۱ و ۴۹۲ ، جلد اول و دوم احوال و آثار خوشنویسان، نشر علمی

۱۳۶۲

۵- مقدمه استاد امیرخانی در کتاب نهج البلاغه

۶- شعر مولانا